

DOI: 10.32347/2076-815x.2024.87.91-100

УДК 72.01:271.2-74

Ключнікова (Уракіна) А.М.,
anastasiaurakina@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8057-1310,
Київський національний університет будівництва і архітектури

ГЕНЕЗА КОМПОЗИЦІЇ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ КИЄВА ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Досліджено принципи композиційної побудови давньоруських храмів різних періодів. Базою для дослідження стали графічні реконструкції храмів на основі історичних джерел, архівних фотографій, матеріалів натурних обстежень і археологічних розкопок. За методом системно-структурного аналізу сформовано систему показників об'єкта: композиційні характеристики, планування, морфологія форм, декор і поліхромія. Композиційні характеристики підтверджено графо-аналітичним методом і методом порівняльного аналізу київських храмів. Графічно доведено зміну вектора розвитку композиції від горизонтального на ранньому давньоруському періоді до вертикального на пізньому періоді, що відповідало загалом загальній тенденції на давньоруських землях. Попри безумовний вплив візантійських традицій храмобудування на ранньому періоді київську версію православного будівництва не можна вважати провінційною візантійською версією, враховуючи вплив місцевих традицій і високу майстерність будівництва і образних характеристик.

Ключові слова: генеза; композиція; Київ; Київська Русь; Православні храми.

Вступ. Тема давньоруської архітектури належить до числа найбільш досліджених. Водночас, з'явилася можливість проаналізувати давньоруські об'єкти, використовуючи системний підхід, а саме дослідити храми за визначеною системою показників: композиція, планування, морфологія форм, поліхромія і декор.

Відтак, були поставлені такі завдання:

- використовуючи графічні реконструкції давньоруських церков Києва (а в первісному вигляді вони не збереглися, перебудовувалися в подальші віки) провести аналіз композиційної забудови з визначенням вектору розвитку по горизонталі чи по вертикалі;

- на основі проведеного графічного аналізу надати висновок про специфіку композиційної побудови православних храмів Києва давньоруської

доби і висловити судження про наявність чи відсутність регіональних особливостей у порівнянні з храмами інших давньоруських князівств.

Відповідно, поставлені завдання зумовили вибір загальнонаукових методів дослідження, кожен з яких був спрямований на вирішення конкретної проблеми.

Так, графо-аналітичний метод забезпечував доказову базу дослідження, метод історичного аналізу забезпечив відомості про історію храмів, метод системно-структурного аналізу дозволив представити об'єкт у вигляді системи показників на різних ієрархічних рівнях і виділити композиційні характеристики як окремих показників, метод порівняльного аналізу дозволив порівнювати об'єкти між собою і відповідно висловлювати підкріплені графічною базою висновки.

Відповідно була опрацьована джерельна база за такими напрямками:

- праця Ю. Асеєва [1];
- публікації реставратора М. Орленка про давньоруські об'єкти Києва [2-11];
- праця О. Сіткарьової [16];
- реставраційна документація по Успенському собору Києво-Печерської Лаври [12-15].

Основна частина.

Принципи композиційної побудови храмів Києва давньоруської доби.

Загальновідомим є факт про запрошення для будівництва перших християнських церков на Русі візантійських майстрів, що, власне, і зумовило специфічну композицію і образ ранніх церков Києва. Таким першим офіційним храмом стала збудована між 989 і 996 роками Десятинна церква.

Основна проблема дослідження давньоруських церков Києва взагалі і їх композиційних характеристик зокрема заключається в тому, що частина храмів не дійшла до наших часів (як зруйнована в 1240 році монгольським військом хана Батия Десятинна церква, або зруйновані церкви Георгія, Ірини і Богородиці Пирогощої), а ті, що залишилися, були капітально перебудовані в добу бароко і доповнювалися прибудовами в XIX-XX століттях. Отже, будь-який композиційний аналіз давньоруських храмів Києва є певною мірою умовним, оскільки базується на результатах натурних обстежень, археологічних розкопок і реконструкцій первісного вигляду храмів за аналогами різних авторів, які досить сильно різняться між собою. Саме тому для проведення аналізу ми вибрали найбільш широко відомі варіанти реконструкції давньоруських церков Києва.

Попри те, що залишається беззаперечним факт запозичення візантійських впливів в давньоруській архітектурі на ранньому етапі, київську версію

православного будівництва доби Київської Русі не можна вважати провінційною візантійською копією, оскільки поступово до будівництва і декоративного оздоблення почали долучатись місцеві майстри і це призвело до появи все більших ознак місцевих архітектурно-будівельних традицій.

Тиражування усталених образів християнських храмів, композиції, морфології форм і декоративних прийомів зумовлювалося тим, що будівельники зводили храми в різних князівствах і різних містах. Відповідно, це зменшувало прояви регіоналізму ознак в храмовому будівництві.

Однак нас насамперед цікавлять особливості композиційної побудови, де важливу роль відігравала наявність куполів – багатьох різного розміру на першому етапі Київської Русі і одного на другому-третьому періодах, наявність конструкції за комар, які завершували фасади і поширились у Києві ймовірно з початку XII століття, а згодом і по інших князівствах Київської Русі, утворивши кілька місцевих варіацій.

Як приклад характерного київського храму із за комарами вважають Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (1108–1113 роки). Храм був капітально перебудований в добу бароко а в 1930-ті роки його взагалі підірвали, тому достеменно відтворити його первісний давньоруський вигляд включно з деталями і пропорціями неможливо, тому ми орієнтуємося на літописні свідоцтва, креслення фрагментів, давні світлини і описи, які стали підставою для сучасних реконструкцій композиційної побудови собору.

Ситуація з перебудовою київських давньоруських храмів подібно до ситуації з чернігівською П'ятницькою церквою. Про яку ніхто не думав, що донедавна датована пізнім давньоруським періодом включно до попадання до неї авіабомби під час Другої світової війни, коли руйнування відкрили давньоруську конструктивну схему в інтер'єрі і стали підставою для реконструкції первісного вигляду П.Барановським.

Розглянемо характерні композиційні риси київських храмів, починаючи з першої половини XI ст. до періоду появи храмів сформованого стовпоподібного типу за класифікатором з відповідними складовими:

а). вертикальна орієнтація основного об'єму: церква Спаса на Берестові (1113 – 1125 рр.) – за рахунок збільшення висоти храму, але без перевищення його довжини по осі схід – захід; церква на Золотих воротах (1037 р.), Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (1106 – 1108 рр.) – за рахунок розташування основного об'єму над проїздом воріт (функціональне збільшення висоти);

б). тенденція до центричності з розташуванням головного купола над геометричним центром плану або наближено до геометричного центру: Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (1106 – 1108 рр.), церква на

вул. Юрківській (кін. 1130 – поч. 1140 рр.), Михайлівська церква Видубицького монастиря (1070–1088 рр.) – хестово-купольний тип;

в). ступінчастість зовнішнього об'єму: Софійський собор (1037-1040 рр.), церква Спаса на Берестові (1113- 1125 рр.);

г). висотне розкриття підбанного простору: церква Спаса на Берестові (1113-1125 рр.);

д). збільшення площі підбанного простору: Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (1106-1108 рр.);

е). ступінчате наростання висотності внутрішнього простору до центру: Софійський собор (1037-1040 рр.) – за рахунок конструктивного вирішення склепінь просторового хреста;

ж). складнопрофільовані лопатки: Софійський собор (1037-1040 рр.) – поєднання півколонки з трикутними профілями по бокам;

з). варіації форми й композиції ніш та вікон.

Під час дослідження було проведено аналіз композиції фасадів тринадцяти храмів Київської Русі і порівняно їх з композиційною побудовою київських церков доби бароко, аби довести зміну горизонтального вектора розвитку композиції вертикальним (рис.1,2).

Було проведено аналіз чотирьох храмів в першому періоді: Десятинна церква (989 - 996 рр.), Ірининська церква (1030 - 1037 рр.), Софійський собор (1037 - 1040 рр.), Георгіївська церква (1051 р.).

Аналізувались шість храмів в другому періоді: Михайлівський собор Видубицького монастиря (1070 - 1088 рр.), Троїцька надбрамна церква (1106 - 1108 рр.), Михайлівський Золотоверхий собор (1108 - 1113 рр.), Успенський собор Києво-Печерської лаври (1073-1078 рр.), церква Спаса на Берестові (1113 - 1125 рр.), Кирилівська церква (1139 р.).

Також проаналізовано церкви в третьому періоді: церква Богородиці Пирогощої (1131 - 1132 рр.), Василівська (Трьохсвятительська церква) (1183 р.), церква на Копиревому кінці (II пол. XII ст.).

Графічний аналіз пропорційної побудови наочно доводить зміну типу композиції, що підкреслюється зміною кута при вершині, якщо умовно вписати головний фасад у трикутник: на першому періоді кут при вершині становив $76-99^{\circ}$, тобто був максимально наближеним до прямого кута, на другому періоді кут при вершині становив $56-88^{\circ}$, на третьому періоді кут при вершині становив $67-76^{\circ}$, що відповідно впливало на візуальне сприйняття образу храму – спочатку більш приземкуватого, розпластаного по землі, з більшою площею плану, поступово більш стрункого, витягнутого вгору, з меншою площею плану.

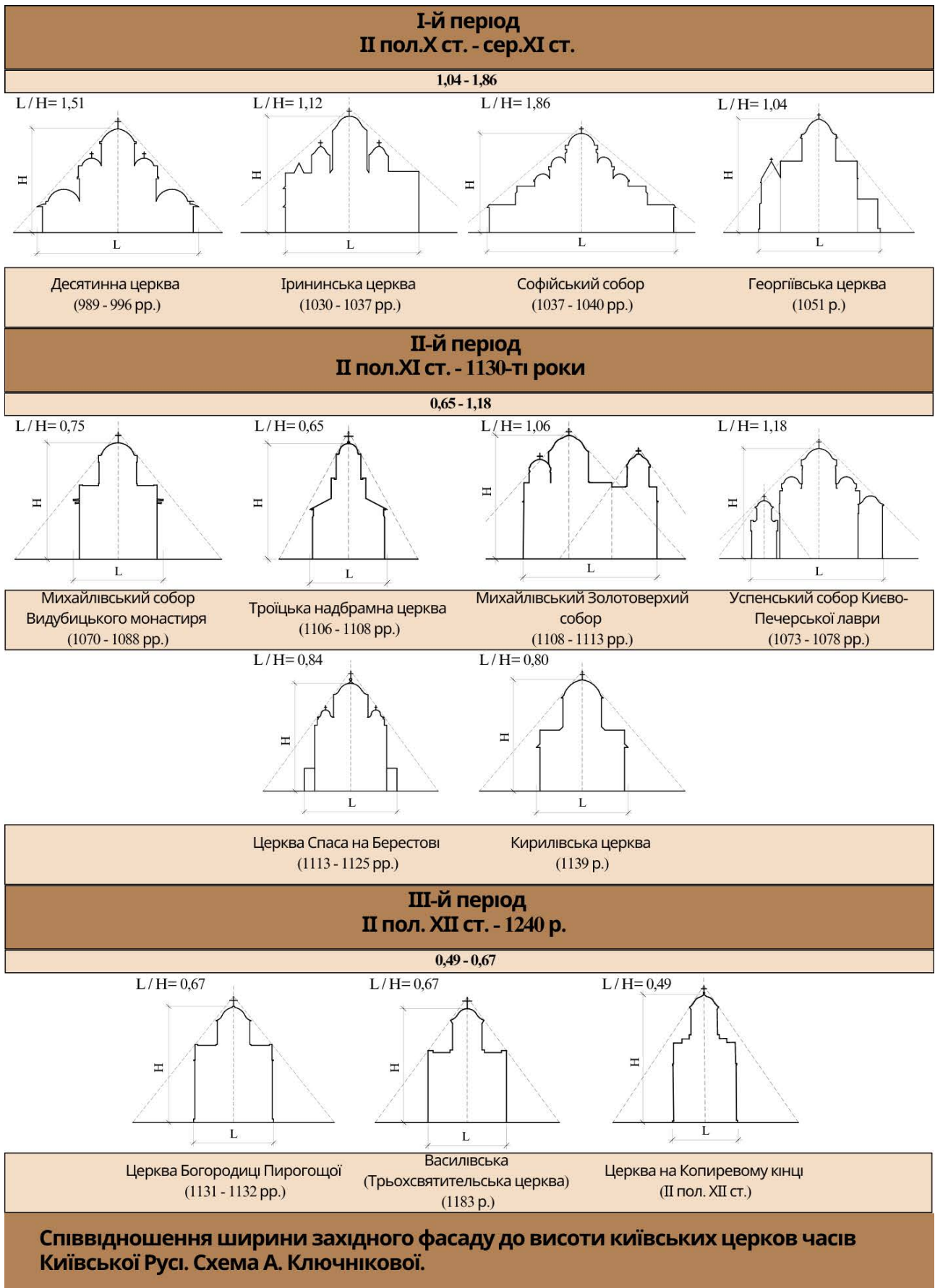

Рис.1. Композиційний аналіз давньоруських храмів Києва трьох періодів

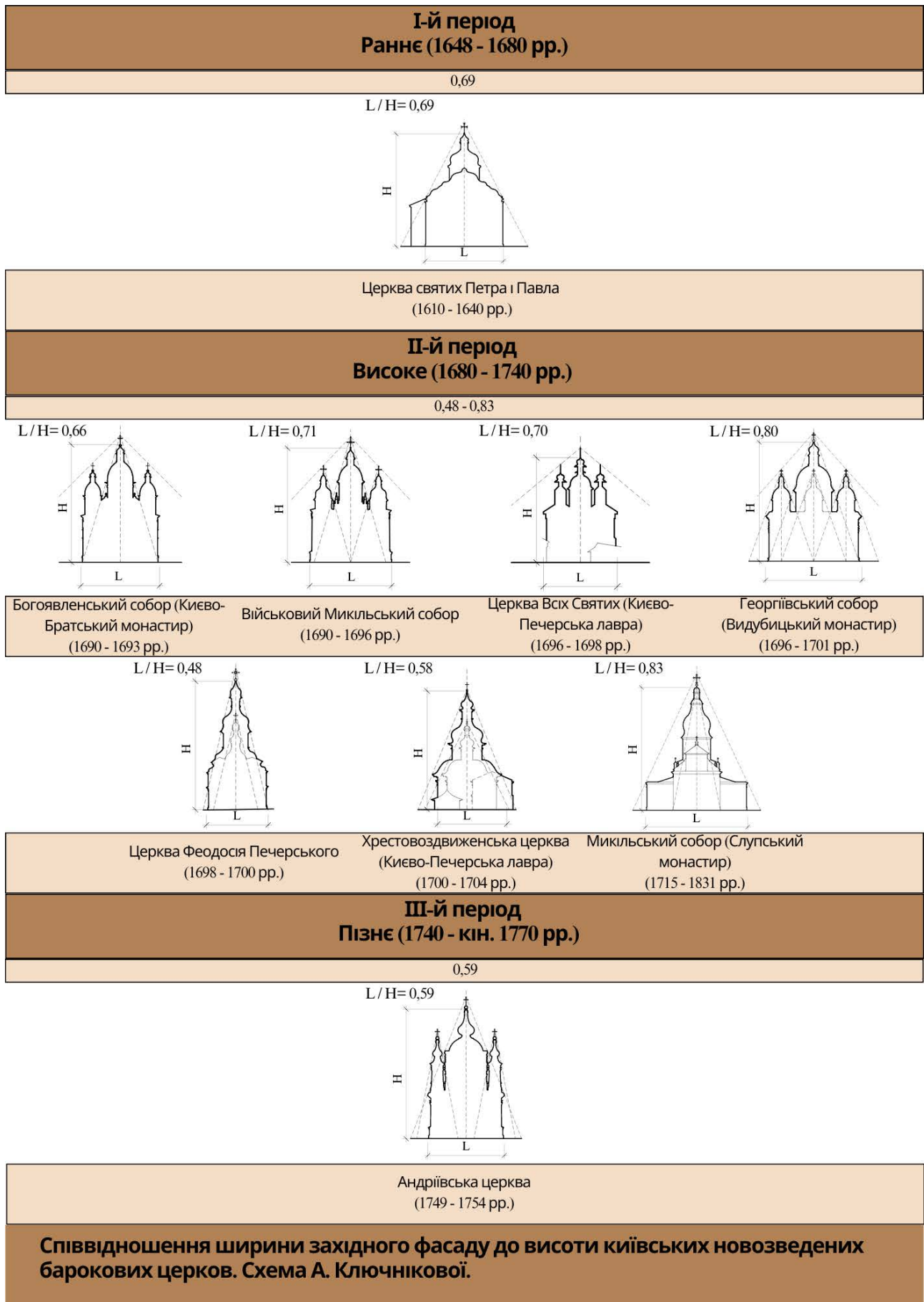

Рис. 2. Композиційний аналіз барокових храмів Києва трьох періодів.

Так само було проаналізовано співвідношення ширини західного фасаду до висоти київських церков часів Київської Русі. На першому етапі показник становив 1,04 - 1,86, на другому - 0,65 - 1,18, на третьому - 0,49 - 0,67, що також демонструє зміну силуету храмів від більш приземкуватого до вертикально орієнтованих.

Висновки.

Певні висновки можна отримати при порівнянні кутів при вершині давньоруських храмів.

В давньоруських церквах відмічена тенденція заміни більш розпластаної по землі композиції на більш компактну, з розвитком по вертикалі.

Якщо вписати давньоруський храм в трикутник, в більшості випадків дотичні трикутника буквально проходять через крайні точки даху над стінами і хрести.

За такими ж принципами було проаналізовано шість перебудованих храмів, які були побудовані за часів Русі, але зазнали значних змін в бароковий період – одного в першому періоді: церква Спаса на Берестові (1113-1125 рр.- 1640-1643 рр.); двох в другому періоді: Софійський собор (1037-1040 рр. - 1699-1706 рр.), Успенський собор Києво-Печерської лаври (1073-1078 рр. - 1722-1729 рр.); трьох в третьому періоді: Михайлівський Золотоверхий собор (1108-1113 рр. - 1746 р.), Кирилівська церква (1139 р. - 1750-ті рр.), Троїцька надбрамна церква (1106-1108 рр. - кін. XVII -XVIII ст.). Як результат можна прослідкувати як змінилося значення кута при вершині після перебудови храмів. В першому періоді кут при вершині змінився з $70,96^\circ$ на $107,55^\circ$, в другому з $88,00^\circ$ - $98,58^\circ$ на $90,00^\circ$ - $117,03^\circ$, в третьому з $56,07^\circ$ - $82,37^\circ$ на $39,12^\circ$ - $90,21^\circ$.

Так само було досліджено зміну співвідношення ширини західного фасаду до висоти київських перебудованих барокових церков. В першому періоді це значення змінилося з 0,84 на 1,24, в другому з 1,18 - 1,86 на 0,92 - 1,49, в третьому з 0,65 - 1,06 на 0,46 - 1,36.

Порівняння композиційної побудови давньоруських і барокових храмів засвідчило зміну горизонтального вектора розвитку вертикальним.

Список джерел

1. Асєєв Ю.С. Архітектура Київської Русі. Київ, 1969. 190 с.
2. Орленко М.І. Михайлівський Золотоверхий монастир: методичні засади і хронологія відтворення. Київ, 2002. 160 с.
3. Орленко М. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: методичні засади і хронологія відтворення. Київ, 2015. 832 с.
4. Орленко М.І. Історія Успенського собору Києво-Печерської Лаври – головної святині східного православ'я / Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн.збірник / Відпов. ред. М.М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2015. – Вип. 40. – С. 97-112.
5. Орленко М.І. Комплексні науково-реставраційні дослідження, науково-проектні роботи 1981-1990 рр. і програма наукових досліджень Успенського собору 1981 року /

Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник / Відповід.ред. М.М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2015. – Вип. 41. – С. 166-175.

6. Орленко М.І. Архітектурно-археологічні та петрографічні дослідження / Архітектурний вісник КНУБА: Наук.-вироб. збірник/ Відповід. ред. Куліков П.М. – К.: КНУБА, 2015. – Вип. 7. – С. 111-127.

7. Орленко М.І. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: історико-архівні і бібліографічні дослідження / Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Осетрін. – К.: КНУБА, 2015. – Вип. 58. – С. 322-329.

8. Орленко М.І. Специфіка і складнощі відтворення Успенського собору Києво-Печерської лаври / Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Осетрін. – К.: КНУБА, 2016. – Вип. 61. – С. 6-12.

9. Орленко М.І. Образ Успенського собору в давньоруській архітектурі / Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2016. – Вип. 44. – С. 64-69.

10. Орленко М.І. Огляд історії Михайлівського Золотоверхого монастиря / Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Осетрін. – К.: КНУБА, 2016. – Вип. 60. – С. 259-266.

11. Орленко М.І. Архітектурно-археологічні дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря / Архітектурний вісник КНУБА: Наук.-вироб.збірник / Відповід. ред. Куліков П.М. – К.: КНУБА, 2016. – Вип. 10. – С. 177-182.

12. Отчет о разборке руин Успенского собора Госзаповедника “Киево-Печерская Лавра”. РНРПМ Научно-исследовательский и проектный сектор. Киев, 1954. С.1-67.

13. Отчет о разборке руин Успенского собора-памятника архитектуры 11-18 вв. в Киево-Печерском ГИКЗ в1962-63 гг., РСНРПМ. Киев, 1964. С. 1-45.

14. Пам'ятка архтектури охор. №4/1. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Пам'ятка архітектури XI-XIX ст. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Історична довідка. Київ, 1998. С. 1-34.

15. Пам'ятка архітектури XI-XIX ст. Успенський собор. Науково-реставраційне обґрунтування концепції відтворення Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Київ, 1998. С. 1-47.

16. Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Київ, 2000. 232 с.

Post-Doctoral student **Anastasiia Kluchnikova (Urakina)**,
Kyiv National University of Construction and Architecture

GENESIS OF THE ORTHODOX CHURCHES' COMPOSITION IN KYIV AT TE KYIV RUS PERIOD

The article studied the principles of compositional construction of ancient Kyiv Rus temples of different periods. Graphical reconstructions of temples based on historical sources, archival photographs, materials of field surveys and archaeological excavations became the basis for the research. According to the method of system-structural analysis, a system of indicators of the object was formed: compositional characteristics, planning, morphology of forms, decor and polychromy. The compositional characteristics were confirmed by the graph-analytical method and the method of comparative analysis of Kyiv temples. The change in the composition

development vector from horizontal in the early Old Rus period to vertical in the late period is graphically proven, which corresponded to the general trend in the Old Rus lands. Despite the unconditional influence of the Byzantine traditions of temple construction in the early period, the Kyiv version of Orthodox construction cannot be considered a provincial Byzantine version, taking into account the influence of local traditions and the high skill of construction and figurative characteristics.

In ancient Kyiv Rus churches, there is a marked tendency to replace a more spread-out composition with a more compact one, with vertical development. As a result, it is possible to follow how the value of the angle at the top changed after the reconstruction of the temples. In the first period, the angle at the top changed from 70.96° to 107.55° , in the second from $88.00^\circ - 98.58^\circ$ to $90.00^\circ - 117.03^\circ$, in the third from $56.07^\circ - 82.37^\circ$ by $39.12^\circ - 90.21^\circ$.

If you inscribe an ancient Kyiv Rus temple in a triangle, in most cases the tangents of the triangle literally pass through the extreme points of the roof above the walls and crosses.

According to the same principles, six rebuilt churches were analyzed, which were built during the time of Kyiv Rus, but underwent significant changes in the Baroque period.

The change in the ratio of the width of the western facade to the height of rebuilt Baroque churches in Kyiv was also investigated. In the first period, this value changed from 0.84 to 1.24, in the second from 1.18 - 1.86 to 0.92 - 1.49, in the third from 0.65 - 1.06 to 0.46 - 1.36.

Key words: genesis; composition; Kyiv; Kyiv Rus; Orthodox churches.

REFERENCES

1. Asyeyev YU.S. *Arkhitektura Kyyivs'koyi Rusi*. Kyiv, 1969. 190 s.
2. Orlenko M.I. *Mykhaylivs'kyy Zolotoverkhyy monastyr: metodychni zasady i khronolohiya vidtvorennya*. Kyiv, 2002. 160 s. {In Ukrainian}
3. Orlenko M. *Uspens'kyy sobor Kyevo-Pechers'koyi Lavry: metodychni zasady i khronolohiya vidtvorennya*. Kyiv, 2015. 832 s. {In Ukrainian}
4. Orlenko M.I. *Istoriya Uspens'koho soboru Kyevo-Pechers'koyi Lavry – holovnoyi svyatyni skhidnoho pravoslav'ya / Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tekhn.zbirnyk / Vidpov. red. M.M. Dyomin. – K.: KNUBA, 2015. – Vyp. 40. – C. 97-112. {In Ukrainian}*
5. Orlenko M.I. *Kompleksni naukovo-restavratsiyni doslidzhennya, naukovo-proektni roboty 1981-1990 rr. i prohrama naukovykh doslidzhen' Uspens'koho soboru 1981 roku / Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid.red. M.M. Dyomin. – K.: KNUBA, 2015. – Vyp. 41. – C. 166-175. {In Ukrainian}*

6. Orlenko M.I. Arkhitekturno-arkheolohichni ta petrohrafichni doslidzhennya / Arkhitekturnyy visnyk KNUBA: Nauk.-vyrob. zbirnyk/ Vidpovid. red. Kulikov P.M. – K.: KNUBA, 2015. – Vyp. 7. – С. 111-127. {In Ukrainian}
7. Orlenko M.I. Uspens'kyi sobor Kyevo-Pechers'koyi Lavry: istoryko-arkhivni i bibliohrafichni doslidzhennya / Mistobuduvannya ta terytorial'ne planuvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Osyetrin. – K.: KNUBA, 2015. – Vyp. 58. – С. 322-329. {In Ukrainian}
8. Orlenko M.I. Spetsyfika i skladnoshchi vidtvorennya Uspens'koho soboru Kyyevo-Pechers'koyi lavry / Mistobuduvannya ta terytorial'ne planuvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Osyetrin. – K.: KNUBA, 2016. – Vyp. 61. – С. 6-12. {In Ukrainian}
9. Orlenko M.I. Obraz Uspens'koho soboru v davn'orus'kiy arkhitekturi / Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Dyomin. – K.: KNUBA, 2016. – Vyp. 44. – С. 64-69. {In Ukrainian}
10. Orlenko M.I. Ohlyad istoriyi Mykhaylivs'koho Zolotoverkhoho monastyrya / Mistobuduvannya ta terytorial'ne planuvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Osyetrin. – K.: KNUBA, 2016. – Vyp. 60. – С. 259-266. {In Ukrainian}
11. Orlenko M.I. Arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennya Mykhaylivs'koho Zolotoverkhoho monastyrya / Arkhitekturnyy visnyk KNUBA: Nauk.-vyrob.zbirnyk / Vidpovid. red. Kulikov P.M. – K.: KNUBA, 2016. – Vyp. 10. – С. 177-182. {In Ukrainian}
12. Otchet o razborke ruyn Uspenskoho sobora Hoszapovednyka “Kyevo-Pecherskaya Lavra”. RNRPM Nauchno-issledovatel'skiy y proektnyy sektor. Kyev, 1954. S. 1-67. {In Ukrainian}
13. Otchet o razborke ruyn Uspenskoho sobora-pamyatnyka arkhytektury 11-18 vv. v Kyevo-Pecherskom HYKZ v1962-63 hh., RSNRPM. Kyev, 1964. S. 1-45. {In Ukrainian}
14. Pam'yatka arkhtektury okhor. №4/1. Natsional'nyy Kyyevo-Pechers'kyi istoryko-kul'turnyy zapovidnyk. Pam'yatka arkhitektury KHI-KHIKH st. Uspens'kyi sobor Kyyevo-Pechers'koyi Lavry. Istorychna dovidka. Kyiv, 1998. S. 1-34. {In Ukrainian}
15. Pam'yatka arkhitektury KHI-KHIKH st. Uspens'kyi sobor. Naukovo-restavratsyne obhruntuvannya kontseptsiyi vidtvorennya Uspens'koho soboru Kyyevo-Pechers'koyi Lavry. Kyiv, 1998. S. 1-47. {In Ukrainian}
16. Sitkariova O.V. Uspens'kyi sobor Kyyevo-Pechers'koyi Lavry. Kyiv, 2000. 232 s. {In Ukrainian}